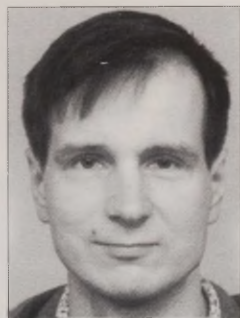

Tartu koonduslaager

Riho Västriku

20. aprillil 1987 loodi USA ajaloos pretседent – esmakordselt deporteeriti Nõukogude Liitu inimene, keda nõuti välja süüdistatuna natsliku režiimi ajal toime pandud inimsusevastastes kuritegudes. See mees oli 67-aastane Karl Linnas, kes oli 1962. a ENSV Ülemkohtu poolt Tartu koonduslaagri ülemaks olemise eest seljataga surma mõistetud. Linnase deporteerimise võtsid oma südameasjaks USA Kohtuministeeriumi kriminaaldivisjoni juurde loodud eriuurimisosakonna (OSI) töötajad.¹ Tõsi, Linnase USA-st väljasaatmise põhjus ei olnud N Liidu taotlus, vaid see, et ta oli esitanud sealsele migratsiooniametile valeandmeid oma mineviku kohta. Ametlikult kommunismivastast poliitikat ajavas USA-s tekitas see juhtum kahesuguseid reageeringuid. Oli neid, kes juubeldasid natsikurjategijale õiglase karistuse määramise üle, kuid ka neid, kes nägid selle juhtumi taga nõukogude julgeolekuorganite kõikvõimast sepitsust. Kohtuotsuses nähti farssi, kuna otsus oli trükitud ajakirjas *Социалистическая Законность* (Sotsialistlik Seaduslikkus) enne, kui protsess aset leidis.² USA ametnikud lükkasid ümber süüdistuse koostööst nõukogude julgeolekuorganitega,³ kuid ajakirjandus kasutas järjekindlalt just sealt poolt käibesse toodud fakte. Rääkides Tartu koonduslaagrist, nimetati seal hukatute arvuks 12 000 (neist 2000 juudid).

Käesolev artikkel põhineb autori Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas kaitsitud lõputööl.⁴ Töö sai alguse soovist leida vastus küsimusele, kas Karl Linnas oli süütu kannataja, kes langes osava propagandasepitsuse ohvriks või oli tegemist teenitud karistuse saanud sõjakurjategijaga. Linnase probleemi lahendamiseks tuli esmalt selgitada, kes asutas Tartu koonduslaagri, kellele see allus ja kui palju inimesi seal hukati. Töö

¹ **Warren Rogers.** KGB is getting use out of Nazi-hunting. // Philadelphia Inquirer. 1983. 29. may. **Tiina Jõgeda.** Karl Linnas. Kuritöö või karistus. // Eesti Ekspress. 1995. 5. aprill.

² **Tõnu Parming.** The Holocaust. Our Life. // English-language supplement to the Estonian weekly, Meie Elu 1998. 4. veebruar–30. september. Osa XIII. Parmingu väitel üritas Moskva korjata kogu vigase tiraaži käibelt ära, osa eksemplare oli aga sattunud Läände.

³ USA kohtuministri abi kriminaalalal P. Heymanni vastus senaator Warren G. Magnusonile 1. detsembrist 1980.

⁴ **Riho Västriku.** Tartu koonduslaager 1941–1944. Lõputöö. Juhendaja dots Ago Pajur. Trt, 2000. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

käigus taandus kitsas Linnase temaatika ja asendus laiemalt Tartu koonduslaagriga seotud probleemistikuga.

Tartu koonduslaagri asutamine

Tartu koonduslaagri asutas Eesti metsavendade moodustatud Omakaitse. On tõenäoline, et korralduse selleks sai Omakaitse juht major Friedrich Kurg Saksa välikomandandi esindajalt major Scheichenbauerilt 13. juulil 1941 aset leidnud kohtumisel.⁵ 17. juulil avaldas *Postimees* Eesti vabastatud alade partisanide üldjuhi major Kure käskkirja 16. juulist, millega muuhulgas määrati Juhan Jüriste tagasiulatuvalt 14. juulist Tartu koonduslaagri ülemaks.

Sellest, et sakslastel oli olemas skeem, kuidas okupeeritud aladel toimida ja missugused institutsioonid ellu kutsuda, annab tunnistust fakt, et poliitiline politsei organiseeriti Lõuna-Eestis ajal, kui Punaarmee oli sakslaste rünnaku peatanud ja pool Eestit alles vallutamata.⁶ Ka Lätis alustasid sakslased organisatsioonilisi jõupingutusi vaid mõni tund pärast *Wehrmacht*i sisenemist maale. Massilised tapmised algasid paari nädala pärast, kui oli loodud funktsioneeriv käsuliin.⁷

Tartu koonduslaager paiknes asutamisest kuni 1941. a 25. augustini Eesti Põllumeeste Seltsi iga-aastaste põllumajandusnäituste väljakul.

Laagris toimusid alguses, nii nagu sageli natsi-Saksamaal, paralleelsed võimustruktuurid. Tartu Ringkonna Partisan-Üksuste Komandatuuri (või isegi Saksa välikomandatuuri) otsealluvuses oli eriosakond, mille ülem Roland Lepik käsutas ka kapteni auastmes laagriülemat Jüristet.⁸ Elupõline sõjaväelane Jüriste nõudis sellise vastuolulise käsuliini muutmist. Tulemuseks oli Lepiku määramine koonduslaagri ülemaks. Ühtlasi jäi ta ka eriosakonna ülemaks. Saksa välikomandatuur saatis koonduslaagrisse aga ülemveltveebli auastmes Fritz Gieseni. Tunnistajate sõnul olevat viimane samuti kaptenist laagriülemale käske jaganud.⁹

Koonduslaagrisse intermeeritud poliitiliste kinnipeetavate kohta viisid poliitilisi juurdlusti läbi eriosakonna töötajad. Peaaegu kõik eriosakonnast läbi käinud lasti Jalaka liinil¹⁰ maha.¹¹

⁵ ERA. R 358-1-16. L 38.

⁶ **Oskar Angelus.** Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tln: Olion, 1995. Lk 51.

⁷ **Andrew Ezergailis.** The Holocaust in Latvia 1941–1944. The Missing center. Riga: The Historical Institute of Latvia. 1998. Lk 18.

⁸ Lepik väitis, et ta on määratud ametisse Tartu välikomandandi poolt ja keeldus allumast Jüristele (EFA. HF. A 79 II). 22. juulil 1941 on Lepik dokumendile alla kirjutanud kui komandatuuri eriosakonna juht (ERA. R 60-2-404. L 1).

⁹ Jüriste väitis ülekuulamisel, et Giesen määras laagri sisekorra, mis pidavat olema Saksa laagri süsteem (EFA. HF. A 79. II).

¹⁰ Päeval, mil sakslased ületasid Eesti piiri, aeti ligi 6000 tartlast linnast lõuna-poolse Rāni küla lähiste kindlustustöödele. Rajati mitme kilomeetri pikkune tankitõrjekraav, mis hiljem sai tuntuks kui *Jalaka liin*. Seda kraavi ei kasutatud kunagi algse eesmärgi kohaselt – punaarmee jättis selle lahinguteta maha.

¹¹ ERAF. 130. nr. 28195. kd. 1. L 108.

Joonis 1. Okastraat Tartu laagri ümber. EFA. 0-71745.

Keskmiseks kinnipeetavate arvuks näituseväljakul pakkus Jüriste 200–300 inimest.¹² Tartu koonduslaagri endise korrapidajaohvitseri Laatsi väitel oli kinnipeetavaid aga vähemalt 500 ja see arv muutus kogu aeg. Inimesi paigutati ümber barakist barakki. Laagrisse sattumiseks piisas, kui keegi naine tänavalt näitas näpuga ja ütles, et see on kommunist.¹³

1941. a augustis anti käsk (Jüriste oletas, et Saksa juhtkonnast) valmistada koonduslaagritele ette uus territoorium. Endistes Kuperjanovi kasarmutes (Kastani tn 175) tehti hädavajalikud ettevalmistustööd: kogu territoorium piirati okastraadiga ja valmistati ette hooned – üldbarakk, maja surmamõistetute jaoks jm.¹⁴

Laagri alluvus

Metsavendade spontaanselt asutatud Omakaitse saadeti laiali 29. juulil 1941, et see paari päeva pärast abipolitsei funktsioonis taas kokku kutsuda. Augustis asus tööle Tartu Prefektuuri poliitiline politsei, kellele tõenäoliselt hakkas alluma ka koonduslaager. Omakaitse kureerida jäi vahiteenistus.

Koonduslaagrid kui majandusliku kasu teenimise paigad tekitasid Reichis pingeid erinevate natsi-institutsioonide vahel. Konkureerivateks üksusteks osutusid SS-Juhtimise Peaamet (*Führungshauptamt*) ja SS-Majanduse- ja Halduse Peaamet (*WVHA*). Üks pool püüdis alluvusvahetust ümber mängida, teine vastas nimemuutusega.

¹² EFA. HF. A 79 II.

¹³ EFA. HF. A 79 III.

¹⁴ ERAF. 130. nr. 28195. kd.1. L 119–120.

Koonduslaagrite inspektorite ametikohad viidi *SS-Reichsführeri*¹⁵ ja Saksa politseiülema käsuga 3. märtsist 1942 *SS*-Juhtimise peaametilt *WVHA* alluvusse kui ametigrupp D. *SS-WVHA* juht oli Pohl ja koonduslaagrite inspektor Glucs. Seega tekkis koonduslaagrite alal käsuliin: Himmler - Pohl - Glucks - laagri komandant.¹⁶ Kirjas kõikidele Julgeolekupolitsei ja *SD* ametitele (30. maist 1942) on öeldud, et selle ettevõtmise eesmärgiks on töö juhtimise allutamine sõjapidamise vajaduste rahuldamiseks ja see ei mõjuta kuidagi Riigi Julgeoleku Peaameti vastutust vahialuste kinnivõtmise, lahtilaskmise jms alal.¹⁷

Sellise otsusega olid Julgeolekupolitsei ja *SD*¹⁸ töötajad nähtavalt rahulolematud ning otsisid endale soodsaid tõlgendamisvõimalusi.

30. juulil 1942 on riigikomissariaat *Ostlandi* Julgeolekupolitsei ja *SD* ülem saatnud Eestimaa Julgeolekupolitsei ja *SD* komandöriale *SS-Sturmabführer*¹⁹ Sandbergerile teate, milles öeldakse, et kui koonduslaagrites on ametisse seatud *SS*-i majandusmehed, siis tähendab see seda, et neile allub ainult majanduslik järelevalve. Mis puudutab ülejäänud valitsusala, siis selle üle peab *WVHA Reichsführeriga* veel läbirääkimisi. Nende läbirääkimiste tulemused tuleb ära oodata.²⁰

Kuid Julgeolekupolitsei ja *SD* leidsid konkurentidest vabanemiseks teise mooduse: koonduslaagrid nimetati ümber töö- ja kasvatuslaagriteks. 23. juulil 1942 toimus Riias nõupidamine, millele leiab vihje Sandbergeri kirjast Julgeolekupolitsei ja *SD* ülemale Riias 3. detsembrist 1942: [...] Juulis Riias olles teatati mulle, et kõrgema *SS*- ja politseijuhi juures on *SS*-Majanduse ametnik ametisse pandud, kelle alla ka koonduslaagrid kuuluvad. Seetõttu on karta, et meid sellelt alalt tagasi tõrjutakse ja on otstarbekohane teatavaid vastuabinõusid astuda. Sai ka toonitatud, et töölaagrid jäävad endiselt *Gestapo* alluvusse. Seetõttu pean ma 23.7.42 vastu võetud abinõusid otstarbekaks. Siitamaani ei ole need põhjustanud mingisuguseid negatiivseid tagajärgi.²¹

Riia nõupidamisega samal päeval andis Sandberger välja käskkirja, mille kohaselt tuli kõik politseilised kinnipidamiskohad ja laagrid, mis käskkirja väljaandmise hetkel kandsid kirjet *koonduslaager*, koheselt ümber nimetada töö- ja kasvatuslaagriteks. Koonduslaagri loomise kohta

¹⁵ *SS – Schutzstaffel* (Saksa Rahvussotsialistliku Partei kaitsemalevast välja kasvanud sõjaline organisatsioon); *Reichsführer – SS* juhi (1929–1945) Heinrich Himmleri auaste.

¹⁶ *Gestapo* mitut provintsiharu juhtinud dr Mildneri tunnistusest Nürnbergi Rahvusvahelises Sõjatribunalis. Protokollid on elektroonilisel kujul kättesaadavad tänu Yale Õiguskooli Avalone projektile. The Avalon Project at the Yale Law School: Documents in Law, History and Dipl. [http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/]. 19.04.2000.

¹⁷ ERA. R 819-2-3. L 36.

¹⁸ *SD – Sicherheitsdienst der SS* (julgeolekuteenistus).

¹⁹ *Sturmabführer – SS* auaste, vastab majori auastmele.

²⁰ ERA. R 819-2-3. L 49.

²¹ ERA. R 819-2-3. L 60.

lubati käskkirja järgi korraldust omal ajal.²² Samal päeval kirjutas Sandberger Eestimaale SS- ja politseijuhile SS-Oberführer²³ Möllerile, et vastavalt kõnelustele Julgeolekupolitsei ja SD Riia ülemaga SS-Brigadeführer²⁴ Jostiga ei tule lähimal ajal Eestimaale rajada koonduslaagrit, küll aga mõningad töö- ja kasvatustlaagrid. Esmajoones nõuti võimalikult kiiresti ühe suurema laagri loomist Tallinna lähedale. Küsimuse üle, kuhu selle võiks rajada, pidas Jost läbirääkimisi riigikomissariga. Poliitilised kinnipeetavad Eestimaalt kästi seni viia kas vanglatesse, politseilistesse kinnipidamisasutustesse või koonduslaagrisse Reichis.²⁵ Sandberger kirjutas sel päeval samal teemal ka Eesti Julgeolekupolitsei Tartu Peavälisosakonna Poliitilise Politsei Referentuurile. Kirjas on öeldud, et koonduslaagri nimetust tohivad põhimõtteliselt kanda ainult sellised laagrid, mis asutati koonduslaagritena ja on oma nimetuse senimaani säilitanud. Sandberger rõhutas, et Eestis seni koonduslaagriteks nimetatud kinnipidamisasutusi ja laagreid ei saa koonduslaagriteks nimetada. Kui tegu on vanglahoonetega (nt Tallinna Keskvangla), tuleb seda nimetada politseiliseks kinnipidamisasutuseks, kui asi ei puuduta vanglahooneid, vaid laagreid, siis on tegemist töö- ja kasvatustlaagritega.²⁶ Viimased jätkasid tegevust Julgeolekupolitsei ja SD komandöri alluvuses.

Tartu Peavälisosakonna poliitilise politsei referendi 1942. a juulis esitatud aruande kohaselt oli Tartu koonduslaagris vahialuseid kokku 472, neist 360 meest, 163 naist ja 5 alaealist. Poliitilisi vahialuseid karistusega alla aasta oli 33, aastasega 125, üle aasta 173 ning tähtajatuid 141. Kriminaalkorras karistatuid ei olnud. Töövõimelisteks loeti 441 vahialust, kes kõik olid ka tööle rakendatud.²⁷

Hukatute arv

30. septembril 1944 moodustati ENSV Ülemnõukogu määrusega üleliidulise kampaania raames ENSV Vabariiklik Komisjon saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude kindlaksmääramiseks ja uurimiseks (edaspidi: *natsikuritegude uurimiskomisjon*), mille esimees oli Nikolai Karotamm, esimene asetäitja Arnold Veimer, liikmed Boris Kumm, Hans Kruus ja Olga Lauristin. Kokku moodustati Eestis 1900 (ala)komisjoni, milles formaalselt osales kuni 40 000 inimest, neist 15 000 kahjude ja kuritegude kohta aktide koostamises.²⁸

²² ERA. R 819-2-3. L 46.

²³ *Oberführer* – SS auaste, asub sõjaväelises hierarhias kindralmajori ja koloneli vahel.

²⁴ *Brigadeführer* – SS auaste, vastab kindralmajori auastmele.

²⁵ ERA. R 819-2-3. L 47.

²⁶ ERA. R 60-1-2a. L 304.

²⁷ ERA. R 64-1-70. L 3.

²⁸ ERA. R 364-1-18. L 5.

Komisjon alustas tööd 1. oktoobril 1944,²⁹ kõikide aktide vormistamine lõpetati 15. märtsiks 1945.³⁰ Tööd kiirustati tagant. Juhtnöörides komisjonidele, mis töötasid kõigi kohalike omavalitsuste juures, öeldi, et töö tuleb lõpule viia hiljemalt kahe nädala jooksul, alates valla vabastamisest ja täitevkomitee tööle hakkamisest. Seejärel tuli kahes eksemplaris koostatud aktid saata 24 tunni jooksul vastava maakonna komisjonile, kes need omakorda peale kontrollimist 24 tunni jooksul vabariiklikule komisjonile edastas.³¹ On tõenäoline, et kahe nädala jooksul ei õnnestunud kuigi põhjalikult iga inimese saatust uurida, liiatigi kui suurem rõhk oli materiaalseste kaotuste väljaselgitamisel ja kirjapanemisel. Seda kummastavam on lugeda ühest komisjoni koondaruandest, et Tartu tankitõrjekraavis hävitati 12 836 meest, naist ja last.³² Nõndaviisi kokku pandud aruannete põhjal arvutati (või määrati tunde järgi), et kokku tapeti või piinati surnuks Saksa okupatsiooni ajal Eestis 61 000 rahulikku elanikku ja 64 000 sõjavangi, 130 000 nõukogude kodanikku aeti Saksa orjusse.³³

Tartus moodustati *natsikuritegude uurimiskomisjon* 17. novembril 1944 koosseisus: esimees Max Laosson (EK(b)P maakonna sekretär), aseesimees prof Elmar Ilus, sekretär Valentin Marvet (õpetaja). Mõrva alarühma esimees oli Voldemar Gailit.³⁴

Juurdluskomisjoni aruandest Tartu Linna Täitevkomiteele 25. novembrist 1944 selgub, et komisjon kaevas lahti 848 meetrit kraavi, sellest Riia maanteel 830 ja Juudi surnuaial 18 meetrit. Kraav avati umbes 2 meetri sügavuselt ja 2 meetri laiuselt. Riia maantee äärest tankitõrjekraavist leiti 168 ja Juudi surnuaial neli laipa, kokku 172 laipa. Kõigile laipadele tehti kohtuarstlik ekspertiis, mis tuvastas, et 168 pärinesid 1941. aastast, neli 1942. aastast. Kogu nimetatud aktsioon on detailse täpsusega dokumenteeritud.³⁵

Ka Lätis moodustati erakorraline komisjon, kelle töö uurimise põhjal võib järeldada, et ühelt poolt pöörati punktuaalset tähelepanu detailidele, teisalt aga esines tendents liialdada ja andmeid kohati fabritseerida. Eriti suurendati ohvrite arvu, sealjuures ilma ühegi tõendava tunnistuseta.³⁶

Esmakordselt on tuhandetesse ulatuvast mõrvatute arvust Tartus kirjutanud ENSV prokuröri asetäitja ja justiitsasjade vanemnõunik Mardi 7. oktoobril 1944 – seega enne natsikuritegude uurimiskomisjoni moodustamist ja reaalselt uurimistegevust. Mardi kirjutas teates, et tähtsaimaks massitapmiste paigaks oli tankitõrjekraav Tartu lähedal Rāni küla

²⁹ ERA. R 364-1-680. L 28.

³⁰ ERA. R 364-1-19. L 16.

³¹ ERA. R 364-1-1. L 3.

³² ERA. R 364-1-680. L 12.

³³ ERA. R 364-1-18. L 13.

³⁴ ERA. R 364-1-371. L 31.

³⁵ Samas. L 31, 29.

³⁶ A. Ezergailis. *The Holocaust in Latvia*. P. 13.

juures, kus tapeti üle 10 000 inimese.³⁷ Mõned päevad varem pakuti sama arvu ajalehes *Uus Postimees*.³⁸

Tartu natsikuritegude uurimiskomisjoni akti põhjal saavad vastuse mitu olulist küsimust. Esmalt selgus, et tankitõrjekraavi juures toimused mahalaskmised kuni veebruarini 1942. Kui sama akti kohaselt tapeti 1941. a jooksul 7000–8000 inimest, siis dokumendist ei selgunud, kuidas oli 1–2 kuuga võimalik tappa veel 4000 inimest, et saada kokku tulemus 12 000. Aktis oli kirjas, et hiljem teostati mahalaskmisi linna juudikalmistu lähedal. Samas tõdeti, et arvestades ühishaua mõõtmeid, võis arvata, et hauda oli maetud mitte vähem kui 50 inimest. Seda järeldati võrreldes ülalmainitud nelja väljakaevatud laiba alla jäänud pindala kogu ühishaua pindalaga. Ühishaua olemasolu loeti tõestatuks, arvestades tuhka, üksikuid jäänuseid ja roiskunud mulda.³⁹

Sama tuletusega leiti ka tankitõrjekraavis hukatute arv. Aktis kirjutati, et arvestades kraavi pikkust koos kõrvalharudega 1000 meetrile, võib arvata, et Tartu tankitõrjekraavis tapeti umbes 12 000 inimest.

Ekspertiis järeldas mullas leiduva suure tuhahulga ja väikeste jäänuste põhjal, samuti sellest, et muld kogu kraavis oli roiskunud, et laipu põletati kogu 800 meetrise nn põhikraavi ulatuses. Lisaks leiti väikeses 65 meetri pikkuses kõrvalkraavis 127 laipa ja lähedalasuvast põllukraavist 14,5 meetri ulatusest 30 laipa, maetud kraavi kahes kihis.⁴⁰

Kui oletada, et komisjon arvutas laipade koguarvu nende andmete põhjal, mida võimaldasid ülalnimetatud 65- ja 14,5-meetrised kraavilõigud, siis 1000 meetri puhul oleks sarnase matmistiheduse juures esimesel juhul tulemuseks 1953, teisel 2069.

Üks võimalik mõttekäik oluliselt suurema hukatute arvu kuulutamiseks maailmale aimub Martinsoni kirjutisest, kes viitas protokollile 994, milles Tartu Prefektuuri komandant saadab juut Movša Kaplani koonduslaagri komandandi käsutusse. Dokumendis on kirjas surmaotsus: 5. 8. 1941 *Vaata eks. kaust lhk 122*.⁴¹ Martinson arendas mõtet, et eksekuteeritud kaust oli *suur arveraamat, milles vähem kui kuu ajaga oli juba täidetud 122 lehekülge* ja jättis lugeja arvutada, kui palju pidi olema hukatute nimed selles kaustas. Praeguseks pole eksekuteeritud raamatut õnnestunud leida ja ma kaldun arvama, et sellist raamatut komisjoni kätte ei sattunud.

Einsatzkommando 1 Tartu Osakomando nimistu⁴² võimaldab ekstrapoleerida hukatute arvu 1941. a, mil nõukogude-aegsete käsitluste kohaselt tapeti 8000 inimest.⁴³ Nimetatud komando alustas tegevust kui

³⁷ ERA. R 364-1-371. L 67.

³⁸ Uus Postimees. 1944. 5. oktoober.

³⁹ ERAF. 130. nr 28195. kd 6. L 29–39; EFA. HF. A 79 IX.

⁴⁰ Samas.

⁴¹ **Ervin Martinson, Karl Lemmik**. 12 000. Tartus 16.–20. jaanuaril 1962 massimõrvari Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale. Tln: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962. Lk 83; **Eugenia Gurin-Loov**. Eesti juutide katastroof 1941. Tln: Eesti Juudi Kogukond. Lk 71.

⁴² ERA. R-60.

⁴³ **E. Martinson, K. Lemmik**. 12 000. Lk. 111.

Tartu Prefektuuri Poliitiline Politseina (august 1941–aprill 1942) ning kandis seejärel nime Eesti Julgeolekupolitsei Tartu Peavalisosakonna Poliitilise Politsei Referentuur (mai 1942–oktoober 1942), hiljem Tartu Välisosakonna Poliitilise Politsei Referentuur (oktoober 1942–aprill 1944).

Esimesed arreteerimised Tartus toimusid 11. juulil 1941. a. Sellel päeval algatati toimik Tartu postimiilits Alfred Kaio kohta.⁴⁴ Otsus Kaio eksekuteerimise kohta langetati 14. juulil ja kanne otsuse täideviimise kohta tehti eksekuteeritute kaustas leheküljel 2. Samale leheküljele kanti ka 15. juulil hukatud Tartu miilits Hermann Toomise nimi.⁴⁵ Eksekuteeritute kausta esimesele leheküljele on viidatud Võru miilitsa Mihkel Ernitsa toimikus.⁴⁶

Analüüsides olemasolevaid viiteid hukatute kausta lehekülgedele on näha, et esimese nelja päevaga (13.–16. juuli) täideti nimedega viis lehekülge. Seejärel kanded mahalastute arvepidamises aeglustusid – järgneva seitsme päevaga (17.–24. juuli) täideti kaks lehekülge. Samas on nimetatud kuupäevade kohta tehtud kandeid kaustiku edasistel lehekülgedel (nt lk 120), seetõttu ei saa väita, et sel perioodil hukati vähem inimesi, tõenäoliselt tehti vaid kandeid ebakorrapäraselt. Paberimajanduse kuhjumise kohta 1941. a on mitmeid viiteid.⁴⁷

26. juulil on toimunud eriti massiline hukkamine – eksekuteeritute kaustas täitusid leheküljed 10–15. Võimalik, et veelgi enam, sest järgmisele kahele leheküljele puuduvad viited. Juuli lõpuks oli täidetud 19 lehekülge; 1. august on olnud vaiksem päev; 2.–6. augustini tehti kandeid kokku üheksale leheküljele; 8. august näib taas olevat olnud ohvriterohkem – täitusid leheküljed 29–31; kolme lehekülge läks vaja ka 13. augustil (lk 36–38) ja 15. augustil (lk 40–42); ühte lehekülge 18. augustil. Augusti eelviimaseks päevaks on hukatute nimesid 65 leheküljel. Septembris töötas tapamasin sama hoogsalt edasi: 10. septembriks oli tehtud kandeid kaheksale leheküljele (lk 71–78); 23. septembriks oli käsil eksekuteeritute kausta 91. lehekülj. Alles seejärel võib märgata aeglustumist: 7. oktoobril täitusid leheküljed 92–94; 27. oktoobril 100; 3. detsembril 114; 10. detsembril 115. Väga tõenäoliselt hakati aasta lõpus korrastama aruandlust ja kandma eksekuteeritute kaustast läbi hukatuid, kes varasema kiire tööriti juures olid kõrvale jäänud. Nii sisaldab lehekülj 120 22.–23. juulil hukatute nimesid; lehekülj 130 20. augustil hukatuid jne.

Kuigi eksekuteeritute kaust ei ole säilinud ja suurema osa sinna kantud nimede kohta pole dokumentaalset tõestust, võib Riigiarhiivi fondi R-60 (Tartu Julgeolekupolitsei välisosakonna poliitilise politsei referentuur) teise nimistu põhjal arvutada 1941. a Tartu poliitilise politsei

⁴⁴ ERA. R 60-2-125.

⁴⁵ ERA. R 60-2-340.

⁴⁶ ERA. R 60-2-85.

⁴⁷ ERA. R 60-1-5. L 250. **Ruth Bettina Birn**. Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: The Case of the Estonian Security Police. 1999. Lk 6.

referentuuri piirkonnas hukatud inimeste tõenäolise arvu. Kogu nimistus esinevate toimikute põhjal on suurim viidatud lehekülje number eksekuteeritute kaustas 136,⁴⁸ suurim mainitud järjekorranumber ühel leheküljel 26.⁴⁹ Korrutades need kaks arvu omavahel, saame tulemuseks 3536. Sel ajal olid sagedamini kasutusel 35-realistes või 28-realistes kaustikud. See- ga võib see arv olla ka mõnevõrra suurem.

Tartu Prefektuuri Poliitilise Politseiala juhataja tegevuspiirkonnas karistatud isikute nimekiri,⁵⁰ mis sisaldab karistatute nime, sünniaega ja -kohta, karistuse määramise kuupäeva ja lühikest süüdistuskokkuvõtet, võimaldab kindlaks teha 689 surmamõistetud nimed. Selles nimekirjas, mis on koostatud 1942. a 28. jaanuari seisuga, on kokku 1995 karistatud nimi. 375 surmamõistetud nimi sellest langeb kokku ka Tartu Julgeolekopolitsei referentuuri nimekirjas leiduvaga. Liites selle informatsiooni, saame tulemuseks 715 isiku nime, kes hukati 1941. a. Need on küll oluliselt väiksemad arvud, kui oletatava eksekuteeritute kausta põhjal tuletatud, kuid näitavad, et arvepidamised ei lange täielikult kokku, ehk teisisõnu toimus hukkamisi, mida need nimekirjad ei kajasta.

Voldemar Pälli varjamise eest koonduslaagris viibinud Hilda Jalakase tunnistuste kohaselt toodi 1942. a suvel Riias kaks bussitäit 4–6 aastaseid juudi lapsi. Kuigi baraki aknad olid kinni löödud, ronis Jalakas aknale ja nägi, kuidas lapsed lahti riietati, öeldes neile, et nad lähevad sauna, sest emad olevat saunas. Lapsed olid hullates riidest lahti võtnud ja naerdes surma läinud.⁵¹ Nendest lastest pole õnnestunud leida ühtki dokumenti. Samasuguseid vihjeid hukkamiseks kohale toodud inimestest on teisigi. Lilli Lõoke nägi kuidas mahalaskmisele toodi lätlasti, 7–8 veoautotäit korraga. Rahva seas käinud jutt, et lätlasti oli 250. Tõsi – tunnistusest ei selgunud, kuidas naine teadis, et tegemist oli just lätlastega.⁵²

Säilinud on veel üks dokument, mis kajastab hukkamisi – Sandbergeri 1941./42. a statistika Julgeolekopolitsei tegevuse kohta Eestis. *Erimenetlusele* ehk hukkamisele on Tartu Peavalisakonnas kuulunud 1569 kommunistis ja marksismis süüdistatud, üks opositsionäär, 53 juuti ja kuus sõjakurjategijat, mis teeb kokku 1629 inimest. Sama statistika kohaselt on koonduslaagrisse paigutatud 1978 kommunisti-marksisti, kaks saboteerijat, kolm opositsionääri, üheksa sõjakurjategijat, seega kokku 1992 inimest.⁵³ Mis puudutab juute, siis Eugenia Gurin-Loovi koostatud nimekirja kohaselt hukati natsiokupatsiooni ajal 158 Tartus elanud juuti.⁵⁴ See aga ei tähenda, et kõik hukkamised leidsid aset Tartus.

⁴⁸ ERA. R 60-2-383.

⁴⁹ ERA. R 60-2-10.

⁵⁰ ERA. R 64-1-89.

⁵¹ EFA. HF. A 79 VI.

⁵² EFA. HF. A 79 VII.

⁵³ ERA. R 819-1-12. L 98, 99.

⁵⁴ E. Gurin-Loov. Eesti juutide katastroof 1941. Lk 178–198.

Ligikaudset hukatute arvu on võimalik välja arvutada ka tunnistajate ütluste põhjal. 1961. a Tartus Jüriste, Linnase ja Viksi kohtuprotsessil esitatud tunnistuste põhjal võib järeldada, et koonduslaagri näituseväljakul asumise ajal oli hukkamine intensiivsem kui Kuperjanovi kasarmutes.

Jüriste lükkas kohtus ümber väite, nagu oleks inimesi näituseväljakult mahalaskmisele viidud 6–7 korda päevas. Jüriste sõnul ei toimunud mahalaskmised enam kui kaks korda päevas ja mitte iga päev. Näituseväljakult sõidutati hukatavad tankitõrjekraavi juurde lahtise veomasinaga, kuhu mahtus 10–15 hukatavat koos sama suure arvu valvurite-mahalaskjatega.⁵⁵ Seega võib Jüriste tunnistuse põhjal saada näituseväljaku perioodi maksimaalseks hukatute arvuks mitte enam kui 800–1000 inimest.

Koonduslaagri valveohvitserina teeninud Laats väitis, et mahalaskmised toimusid näituseväljakul isegi mitu korda päevas. Oli juhuseid, kus õhtuti sõitis välja 2–3 masinat, igas 15–20 inimest.⁵⁶ Sellisel juhul võib hukatute arv olla kuni 1500. Juhul kui septembris Kuperjanovi kasarmutes jätkus sama tempo ning oktoobrist detsembrini lasti iga nädal maha 20–30 inimest,⁵⁷ lisanduks veel umbes 1500 hukatut.

Seega on tõenäoline, et 1941. a kohta esitatud hukatute arv 8000 ja sellest tulenevalt ka nende koguarv on teadlikult mitmeid kordi suurendatud.

Hukkamisi toimus ka pärast 1941. aastat, kuid mitte sellisel määral kui sõja esimestel kuudel. Riigiarhiivi fondis R-60 säilinud dokumendid võimaldavad tuvastada ka 29 1942. a hukatu ja ühe 1943. a hukatu nime. Kui rääkida tankitõrjekraavist, mida otseselt seostati arvuga 12 000, siis ka tunnistajate seletuste kohaselt 1942. a kevadel seal enam mahalaskmisi ei toimunud, kraav aeti kinni, kästi kohalikel elanikel tasandada ja vili peale külvata. Nii ka tehti, kuigi vili ei tahtnud sellel savipinnasel kasvada.

⁵⁵ EFA. HF. A 79 II, III.

⁵⁶ EFA. HF. A 79 III.

⁵⁷ EFA. HF. A 79 IV.